कुहनाभैक्षवप्रहसनस्येतिवृत्तसमीक्षणम्

डा. नारायणन्. ई. आर्.

मङ्गलाचरणम्

दक्षाधःकरपङ्कजे रवमयीं वीणां वहन्तीं सदा
दक्षोर्ध्वे जपमालिकां मणिगणैराभूषिताङ्गां वराम्।
वामाधःकरसम्भृताखिलपराविद्यासुपुस्तान्वितां
सुस्मेरस्फुटिताधरां सुनयनां वाचामधीशां भजे।।

उपोद्घातः

कुहनाभैक्षवाख्यं किञ्चित् प्रहसनं बोम्मगण्टिगङ्गाधरसुततिरुमलनाथ-कृतिष्वन्यतमं अर्थलिप्सया धर्मश्रवणादिविमुखानां भिक्षूणां परिहासार्थं रूपकविषयीकृतं तावदत्र निरीक्षामहे। प्रस्थानेऽस्मिन् विद्धशालभञ्जिकामत्त-विलासादीनि सहृदयैः परिशीलितपूर्वाण्यपि तु राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थाने सहृदयान्तराणा-मलङ्कारशास्त्रशुश्रूषुतयाऽध्येतॄणां विशिष्य साहित्यविभागे समधीयानानामस्म-च्छिष्याणामामोदार्थं संकलितमिदं निरीक्षणं मन्ये समेषां सरस्वतीकटाक्षपात्राय प्रकल्पतइति। प्रहसनेऽस्मिंस्तावल्लक्ष्ये नाट्यशास्त्रदशरूपकसाहित्यदर्पणादितल्लक्षण-ग्रन्थस्वारस्येन निरीक्षणमुपकल्पयामः। तदुपक्रमे कुहनाभैक्षवपदनिष्पत्तिः, रूपकपात्र-परिचयः, कुहनाभैक्षवस्येतिवृत्तम्, रूपकपात्रवैशिष्ट्यम्, प्रहसनलक्षणम्, लक्षणस्य लक्ष्यसमन्वयः, रूपकन्तरसंवादश्चेति नैकानत्र विषयान् संक्षिपामः।

कुहनाभैक्षवपदस्य निष्पत्तिः।

कुह विस्मायने, चुरादिरात्मनेभाषः, सकर्मकः, सेट्। कुहयते विस्मापयति। विस्मायनमन्यतो विस्मयोत्पादनम्। कुह इत्यतो ण्यासश्रन्थो युच् (३. ३. १०७) इति युचि कुहना। दम्भचर्या इति मेदिनी। लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना इत्यमरः। अर्थलिप्सया मिथ्याचारभेदस्य सम्पादना। दम्भमात्रकृतध्यानमौनादिः। अर्थलिप्सया धर्माश्रवण-मिति भरतः। भिक्षूणां समूहो भैक्षवः। ओरञ्। अणोऽपवादः। कुहनया दम्भचर्यया लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पनया वा, अर्थलिप्सया, मिथ्याचारभेदस्य सम्पादनया दम्भमात्रकृतध्यानमौनादिना वा, अर्थलिप्सया धर्माश्रवणेन युक्ता ये भिक्षवस्तेषां समूहो कुहनाभैक्षवः। विषयं तमधिकृत्य रचितमिदं प्रहसनं कुहनाभैक्षवमिति।

कुहनाभैक्षवस्य पात्रपरिचयः।

पात्राणि	सम्बन्धः
सूत्रधारः	प्रहसनप्रावर्तकः
नटी	सूत्रधारस्य पत्नी
दामोदरः	गोपिकारमणस्य भिक्षोः शिष्यः
शङ्करकौशिकी	गणिका
भिक्षुः	गोपिकारमणाख्यो विटः
गोविन्दः	गोपिकारमणस्य भिक्षोः शिष्यः
चन्द्ररेखा	गणिका
कौमुदिका	चन्द्ररेखायाः सखी
तुरुष्कः	कश्चिद् भटः तुरुष्कसैन्यस्थः
अहमदखानः	युवा तुरुष्कः महाराजः
किङ्करः	अहमदखानस्य सेवकः
षण्डः	अहमदखानस्य सभापाषण्डः
चकोरिका	करण्डिकावाहिनी
माधविका	स्त्रीवेषधारी दामोदरः
हम्मीरखानः	अहमदखानस्य सैनिकः

कुहनाभैक्षवस्येतिवृत्तम्।

गोपिकारमणाख्यो विटः कश्चिद् भिक्षुश्चन्द्ररेखाख्यायामतिरक्त उन्मत्तः। चन्द्ररेखापि अहम्मद- खानाख्यस्य यूनः कस्यचित्तुरुष्कस्य महाराजच्छत्रधारिणो गणिका। गोपिकारमणस्य शिष्यो दामोदरस्तत्कथामुपस्थापयति। गणिकान्तरं शङ्करकौशिकी नाम्नी दामोदरमुन्मत्तस्य भिक्षुगुरोरस्योन्मत्ततां विवृणोति। दामोदरः शङ्करकौशिक्याः सर्वं गुरोर्दुर्वृत्तं शृणोति। अथ भिक्षुगोपालसंवादस्तत्र गोविन्दोऽपि भिक्षोश्शिष्यः। चन्द्ररेखा अहम्मदखानस्यान्तःपुरे वर्ततइति भिक्षोः खेदः। सगोविन्दो भिक्षुर्देवोद्यानं प्रविशति कृष्णनमस्कारपुष्पसञ्चयनादिमिषेण। तत्र स चन्दरेखया सह रमते। कस्यचित्तुरुष्कस्योद्यानप्रवेशाद् भिक्षो रमणं विघ्नितम्। भिक्षवे जातकोपा शङ्करकौशिकी हम्मीरखानवेषधारिणी गृहीतखड्गा भिक्षुं भाययति। अथ गोविन्ददामोदरसंवादस्तत्राहम्मदखान- दस्तुरखानयोर्मिथ चन्द्ररेखानिमित्तं वैरं प्रवृत्तमिति सूच्यते। कौमुदिकाच्छन्नवेषेण भिक्षुरहम्मदखानसभाप्रवेशो दामोदरेण निर्दिष्टः, दामोदरश्च चेटीवेषधारी। अहम्मदखानसभायां हास्यपूर्णो रङ्गः प्रचलति। पुनरपि भिक्षुचन्द्ररेखयोर्मेलनं हास्यपरम्। तत्र दामोदरगेविन्दयोरपि सरसभाषणं तदेव परिपोषयति। दामोदरो वदति भिक्षुं प्रतिभगवन्, किं ते भूयः प्रियमुपहरामि? भिक्षुराह-किमतः परं प्रियमस्ति, **अतिसन्धाय तरसा तुरुष्कसरघव्रजम्। सच्छिष्येण त्वया यस्मान्मधुधारा ममार्पिता।।** (कु. भै. ६१) इति। अथ भरतवाक्येन प्रहसनसमाप्तिः। प्रहसनं चेदं

मत्तविलासादिप्रतिस्पर्धि सहृदयमनोमुकुरान् समावर्जयति।

कुहनाभैक्षवपात्रवैशिष्ट्यम्।

अत्र प्रहसने भिक्षुः, दामोदरः, गेविन्दः, चन्द्ररेखा च स्वस्वपात्रदृष्ट्योत्तमतां भजन्ते। भिक्षुः कामी मठपूजादिविमुखो यथाकालं चन्द्ररेखाशङ्करकौशिक्याद्यासु रक्तो विटदेश्यः प्रतिभाति। वेषैकमात्रे भिक्षुत्वे, विटैकशीलत्वात् मत्तविलासादिपात्रेष्विव सुगतानां कापालिकानां पाशुपतानां वा यथासंगतं संस्कारापचयं तथासंगत-मनेनेतिवृत्तेन भैक्षवं प्रहसनमिदं प्रकाशयति। यथा- "रत्या विमुक्त इव नीलवृषो वितन्तुः" (कु. भै. १०) इत्यादीनि शिष्यवाक्यान्यत्र निदर्शनम्। विद्धशालभञ्जिकाया-मपि यथा गुरुस्तथैव शाण्डिल्यः। नियमेनाचरणीये भिक्ष्वादितत्त्वे कुहनया वृत्त्या कामचारिता परिहासेन प्रद्योतिता। चन्द्ररेखापि भिक्षोस्तत्रानुकूलायते यथोद्यानक्रीडोन्नमनादिकेलिष्विति नात्र विस्तरः।

प्रहसनलक्षणम्।

प्रहसनं नाम भगवत्तापसविप्रैरन्यैरपि हास्यवादसंबद्धम्, कापुरुषसंप्रयुक्तम्, परिहासाभाषप्रायं रूपकमिति भरतः(नाट्यशास्त्रम्. १८-१५५)।पाखण्डिविप्र-प्रभृतिचेटचेटीविटाकुलं वेषभाषाभिश्चेष्टितं हास्यवचोन्वितं कामुकादिवचोवेषैः षण्ढकञ्चुकितापसैर्युक्तं रूपकं तदिति धनञ्जयः (दशरूपकम्. ३.५४-५५)। भाणवत्संधिसंध्यगलास्यांगांकैर्विनिर्मितं निन्द्यानां कविकल्पितं वृत्तं प्रहसनमिति विश्वनाथः (साहित्यदर्पणः ६.२६४)। भाणवत्संध्यंगवृत्त्यंगवर्णनं पाषण्डविप्रप्रभृति-चेटचेटीविटाकुलं हास्यवचोन्वितं हास्यरसप्रधानं रूपकं प्रहसनमिति विद्यानाथः (प्रतापरुद्रीयम्. ३.४१-४४)।

प्रहसनलक्षणस्य कुहनाभैक्षवे समन्वयः।

निन्द्यानां कविकल्पितं वृत्तम्, हास्यवचोन्वितं हास्यरसप्रधानम्, कापुरुषसंप्रयुक्तम्, कामुकादिवचोवेषैः षण्ढकञ्चुकितापसैर्युक्तं रूपकमित्यादिसर्वाङ्गीणप्रहसनलक्षणं समन्वितं पश्यत, यथा कुहनाभैक्षववाचिकैकदेशाः—

भिक्षुः—(सरोमाञ्चमात्मगतम्) अहो सुखस्पर्शता वेश्याकरस्य!

रण्डाभिर्बहुधा स्पृष्टे व्यासपूजासु मे पदे। नैतादृशं सुखं क्वापि वञ्चितोऽस्मि चिरं वृथा।। (२३) इति।

यथा वा— भिक्षुः—अबले किं दण्डप्रयासेन? **त्वामेव तन्वङ्गि समुत्क्षिपामि द्वाभ्यां कराभ्यामिह पुष्पहेतोः। प्रह्वे मयि न्यस्तपदाम्बुजा वा सुखेन सम्पादय पुष्पजातम्।। (२५)** (चन्द्ररेखायाः पुरतः प्रह्वस्तिष्ठति)। यथा वा— **गाढं समाश्लिष्य नितम्बमस्याः करान्तसंस्पृष्टनितम्बमूलः। हा हन्त शाखामृगरूपभाजा हतेन दैवेन निवारितोऽस्मि।। (२६)** इति।

यथा वा— भिक्षुः—**जायते विघ्नमेघालिश्चन्द्ररेखावलोकने । सच्छिष्येण त्वया भद्र मारुतेनापसार्यते।।** (४८) इति। यथा वा— भिक्षुः—(सर्वतोऽवलोक्य) अहो वृक्षवाटिकायाः सौभाग्यम्! **हसन्तीव लताः पुष्पैर्वर्धयन्ति पिकस्वरैः। मानसावर्जने पुंसां वेश्याभिश्शिक्षिता इव।।** (४९) इत्थं प्रहसनलक्षणं कुहनाभैक्षवे सम्यक्समन्वितम्। विस्तरस्तु सहृदयैः स्वयमूह्यम्।

रूपकान्तरसंवादः।

संवादो ह्यन्यसादृश्यं तत्पुनः प्रतिबिम्बवत्। आलेख्याकारवत्तुल्यदेहिवच्च शरीरिणाम्॥ (ध्वन्यालोकः-४.१२) इति, **तत्र पूर्वमनन्यात्म तुच्छात्म तदनन्तरम् । तृतीयं तु प्रसिद्धात्म नान्यसाम्यं त्यजेत्कविः॥** (ध्वन्यालोकः-४.१३)

इति चानन्दवर्धनोक्तिस्वारस्येन संवादतत्त्वमनुस्मारयतेवात्र कुहनाभैक्षवस्यापि शरीरिणां तुल्यदेहिवदिवान्यसाम्यरूपः संवादो "मत्तविलासेन" वा "विद्धशालभञ्जिकया" वा "धूर्तसमागमेन" वा "लटकमेलनेन" वा प्रहसनान्तरेण वा सह स्पष्टः। विस्तरभयाच्च सर्वोऽपीह न प्रतन्यते।।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. नाट्यशास्त्रम्–आचार्यभरतमुनिविरचितः, परिमलपब्लिकेशनस्, दिल्ली, प्रथमसंस्करणम् – १९९८.

2. मलयमारुतः, चतुर्थः स्पन्दः–वि. राघवन्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, १९७८.

3. श्रीजगन्नाथवल्लभनाटकम्, विष्णुप्रिया ओझा, फ्रेण्डस् पब्लिशर्स १९८२.

4. साहित्यदर्पणः–विश्वनाथविरचितम्, काशीसंस्कृतग्रन्थमाला १४५,
चौखम्बासंस्कृतसंस्थान, वाराणसी, पुनर्मुद्रणम् – २०११.

5. संस्कृत नाटिकाओं का नाट्यशास्त्रीय अध्ययन, डॉ. प्रमिला संजय, रोशन
ऑफसेट प्रेस, दिल्ली-११०००२, २००६.

6. दशरूपकम् – धनञ्जयः, धनिकाकृतावलोकसहितम्, चौखम्बा विद्याभवन,
वाराणसी, प्रथमसंस्करणम् – १९६७.

7. अलङ्कारशास्त्रस्येतिहासः – डा. जगदीशचन्द्र मिश्रः चौखम्बा प्रकाशनम्,
वाराणसी, प्रथमसंस्करणम् -२००१.

8. शृङ्गारप्रकाश: भोजराजकृतः, द्वितीयो भागः, महामहोपाध्यायो रेवाप्रसादो द्विवेदी, सदाशिवकुमारो द्विवेदी, इन्दिरागाँधीराष्ट्रियकलाकेन्द्रम्, नईदिल्लीकालिदास-संस्थानम्, वाराणसी-२२१००१, २००७.

9. सौन्दर्यशास्त्रम्, ममताचतुर्वेदी, राजस्थानहिन्दीग्रन्थअकादमी, जयपुरम्, २००२.

10. संस्कृत नाटिकाओं का नाट्यशास्त्रीय अध्ययन, डॉ.प्रमिला संजय, रोशन ऑफसेट प्रेस, दिल्ली-११०००२, २००६.

11. श्रीजगन्नाथवल्लभनाटकम्, विष्णुप्रिया ओझा, फ्रेण्डस् पब्लिशर्स, १९८२.

12. विदग्धमाधवम्, श्रीरूपगोस्वामिविरचितम्, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली-७, १९७०.

13. नाट्यदर्पणम्, पं.थानेश्चन्द्र उप्रैती, परिमलपब्लिकेशन्स्, दिल्ली-७, १९९४.

14. नाटकचन्द्रिका, पं. बाबुलालशुक्लेन सम्पादिता, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली-७, १९६४.

15. The Latakamelana, (Dramatic Prakrit Satirising the Digambara Jains) composed by Shankhadhara, Bühler & Petersen, Cat. Guj. II. 122, 1883-4.; A Journey of Literary and Archaeological Research in Nepal and Northern India During the Winter of 1884-85, by Cecil Bendall, 1886. Reprint: Publ. Asian Educational Services, New Delhi-2, 1991, ISBN: 8120606159, 9788120606159.

16. The Dhūrtasamāgama : Jyotirīśvara, Jagadīśvara Bhaṭṭacārya.; Carl Cappeller, 1883.; Dhūrtasamāgama & Hāsyārṇava, Ed. Cappeller, Volume 1571 of Harvard College Library Preservation Microfilm Programme, 44 pages.

17. विद्धशालभञ्जिका, राजशेखरकृता, भास्कर-रामचन्द्र आप्टे द्वारा सम्पादिता-पूना-1886.

19. मत्तविलासप्रहसनम्, महेन्द्रविक्रमवर्मदेवकृतम्, चौखम्भाविद्याभवनग्रन्थ-माला, वाराणसी-1966.; त्रिवेन्द्रं संस्कृत सीरीस-4, 1917.

वरीयान् सहायकाचार्यः , साहित्यविभागाध्यक्षश्च,

रा.सं.सं. क.जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्,

विद्याविहारः, मुम्बई-४०००७७.

S